

ВІЗАНТІЙСЬКІ ІНСИГНІЇ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ТА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ РЕАЛІЇ ПЕРІОДУ УТВЕРДЖЕННЯ МОСКОВСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА

Розглядається питання про статус візантійських інсигній князя Володимира. Досліджується їхня роль у формуванні ідеології московського самодержавства.

Ключові слова: інсигнії, князь Володимир, «дари Мономаха», московське самодержавство.

Рассматривается вопрос о статусе византийских инсигний князя Владимира. Исследуется их роль в формировании идеологии московского самодержавия.

Ключевые слова: инсигнии, князь Владимир, «дары Мономаха», московское самодержавие.

The question about the status of Byzantine insignia of prince Volodymyr is researched. Their role in the establishment of ideology of Moscow autocracy is analyzed.

Key words: insignia, prince Volodymyr, «gifts of Monomakhos», Moscow autocracy.

2013 р. є ювілейним в історії східнослов'янської культури, адже виповнилося 1025 років офіційного хрещення Русі київським князем Володимиром Великим. У зв'язку із цим відбулося декілька наукових заходів, що вможливило усвідомити епохальне значення подій 988-989 рр. у контексті культурно-історичного розвитку давньоруської держави, звернутися до ролі й значення особистості християнізатора країни та історичних артефактів, пов'язаних із його іменем.

Темою статті є узагальнення фактів, що свідчать про коронування князя Володимира візантійськими імператорськими регаліями та використання цих свідчень московською світською і церковною владою для формування ідеологічної системи московського самодержавства.

Корсунський похід князя Володимира 988 р. став точкою відліку сакральної історії Русі та киеворуської культурної традиції. Про події, пов'язані із цим походом, повідомляють писемні джерела, серед яких Корсунська легенда, що увійшла до «Повісті минулих літ» під 6496 роком.

Володимир Святославич силою зброї здобув і Корсунь, і руку порфірородної принцеси Анни. Завдяки династичному шлюбу він досягнув рівності з візантійськими імператорами. Внаслідок цього правляччя київська династія й молода київська держава посіли виняткове місце в ієрархії середньовічних країн.

Візантійська політична доктрина трактувала статус василевса як земного божества, забезпечуючи сакралізацію його культу. Імператор — виконавець волі Бога, його символ, емблема. Він — правитель усієї християнської ойкумени. Государі варварських королівств

уважали за найвищу честь вручення їм царських регалій візантійськими імператорами й усіляко цього домагалися. Візантійські царські інсигнії й шати мали сакральне значення. Так, у правління імператорів Македонської династії під страхом смерті було заборонено всім підданам використовувати тканини пурпурного кольору, а іноземцям — вивозити їх за кордон. Самовільне присвоєння царських інсигній зробило б самозванця небезпечним ворогом василевса. Коронаційні регалії й придворні титули дарувалися, зазвичай, тільки іноземним правителям, які поріднилися з імператорською родиною. У 927 р. Петро Болгарський завдяки своєму шлюбові з Марією Лакапиною, онукою імператора Романа I Лакапина, одержав титул василевса болгар. Зауважимо, що жінка болгарського вінценосця, на відміну від дружини Володимира, не була за правом народження багрянородною принцесою. Угорський принц Бела в 1170 р. отримав титул кесаря, коли одружився з родичкою імператора Мануїла Комніна. Прагнення язичника Володимира досягти паритету з василевсами ґрунтувалося на намірі бути коронованим через шлюб з візантійською принцесою, сестрою правлячих імператорів, внучкою Константина Багрянородного, і легітимізувати свою владу в очах середньовічної Європи. Київський князь, охрестившись з іменем Василь на честь шурина й хресного батька Василя II, став його духовним сином. Увійшовши до сім'ї василевсів, згідно з візантійськими церемоніально-дипломатичними нормами, він мав отримати найвищі знаки влади, візантійські інсигнії.

На думку деяких дослідників, царські регалії були привезені принцесою Анною до Києва, де й відбулася шлюбна церемонія, під час якої на Володимира була покладена царська корона [13, с. 310; 16, с. 151].

Однак, згідно з ритуально-обрядовою практикою, закріпленою законодавчо в багатьох середньовічних державах, одруження відбувалося у два етапи: заручини і весілля. Заручини, освячені церковним благословенням, могли відбуватися задовго до вінчання, а шлюб уважався укладеним уже із цього моменту [2, с. 580; 10, с. 92]. Для осіб царського або князівського походження, котрі вступали в шлюб з іноземними особами, заручення могло відбуватися й заочно. У візантійському царському весільному обряді заручення передбачало коронацію царської нареченої. У давньоруських писемних джерелах Анна величається царицею до свого заміжжя. Арабський історик Яхья Антіохійський, візантійські автори Скилиця й Зонара повідомляють про одруження Володимира й Анни до прибуття її в Корсунь. Вочевидь вона отримала царський титул, ставши нареченою князя Володимира внаслідок заручин. У науці обґрунтована думка, що заручини відбулися в Царгороді приблизно в січні 988 р., при цьому київського князя репрезентував його фактотум — керівник посольства. Цей шлюб становив винятковий інтерес для історії давньоруської держави

й тому набув відображення в розписі Софії Київської — митрополичого собору Русі. Фрески двох сходових веж, які ведуть на князівські хори, об'єднані в тріумфальний цикл, що розповідає про укладання династичного шлюбу (заручин) князя Володимира Святославича й візантійської царівни Анни, який поклав початок хрещенню Русі [12, с. 14–15].

Факт одержання Володимиром царського титулу засвідчують зображення князя на золотих і срібних монетах, що були викарбовані під час його правління на зразок візантійських солідів братів Анни — імператорів Василя II і Константина VIII (976-1025). Князь зображений на престолі, на його голові вінець-стема, що являє собою коронаційну регалію візантійського василевса. У правій руці — хрест. Отже, інсигнії Володимира відповідають імператорським. Опис вінця надає візантійська принцеса Анна Комніна, дочка імператора Олексія Комніна (1081-1118): «Імператорська діадема правильним півколом облягала голову. Уся вона була прикрашена перлами й дорогоцінним камінням. <...> З кожного боку звисали ланцюжки з перлів і коштовних каменів. Ця діадема є особливою ознакою імператорського одягу» [8, с. 122–123]. Більше того, на срібних монетах II і IV типів Володимир зображений за аналогією з візантійськими імператорами з німбом — символом сакральності його особи і влади.

Зримою символікою влади традиційно був престол. Портретна композиція на золотих монетах Володимира символічно представляє його на престолі-«столі», а формула легенди «Владимир на столе, а се его злато» проголошує повноту влади князя й незалежність держави. Престол, на якому представлений князь, ретельно зображений на срібниках II і IV типів. У «Слові про похід Ігорів» згадується золотий батьківський стіл князя Святослава Всеволодовича й «златоківані» столи чернігівські. Князівський київський стіл названий золотим насамперед за своїм значенням, а, можливо, й тому, що він насправді був золотим або золоченим [11, с. 46–47].

Важливою інсигнією влади у Візантії було церемоніальне червоне взуття, носити яке по праву міг тільки імператор. У цьому сенсі привертає увагу виразне зображення на срібниках I типу чобіт з масивними каблуками. Оскільки в карбуванні неможливо відтворити пурпурний колір взуття, підбори є символом верховної влади [17, с. 54–255].

Златники й срібники виконували престижну функцію — вони демонстрували статус князя, його рівність із візантійським імператором. Водночас вони справно «працювали» й у сфері грошового обігу, оскільки деякі золоті монети значно затерлися.

У царському вбранні Володимир і Анна фігурують на князівському портреті в Софії Київській, причому плащ-корзно князя прикрашають орли в медальйонах. Царський геральдичний орел зображений над князівським портретом на шиферній плиті парапету хор,

де в давнину під час богослужіння перебував князь із придворними. Розпростерті крила орла прикрашені трипелюстковими геральдичними ліліями. Такі ж лілії увінчують корону й скіпетр Володимира на його монетах. У Візантії лілія, як символ влади від Бога, була знаком приналежності до імператорського роду [12, с. 15–17].

Після шлюбу Володимира й Анни київські Рюриковичі, увійшовши в систему ритуального споріднення з василевсами, набули легітимного права царювати (*jus regnandi*) і навіть права на спадкування імператорської влади, тому що стали співспадкоємцями візантійського трону по жіночій лінії [1, с. 29–41]. Таким чином, християнізація Русі включала важливий ідеологічний компонент — легітимацію князівської влади й сакралізацію її носія. Головна ідея візантійської політичної теорії — автократія як вища форма правління — була сприйнята й політичною думкою Київської Русі [4, с. 324–325].

В епоху становлення московської централізованої держави пріоритетним стає питання зміцнення великокнязівської влади, обґрунтування її божественного характеру. Після падіння Константинополя в 1453 р. і шлюбу великого князя московського Івана III (1462-1505) із Зоєю-Софією Палеолог, племінницею останнього візантійського імператора, в московській політичній теорії утверджується теза про прийняття Московською Руссю політичної й релігійної спадщини Візантії [4, с. 324–327]. Оскільки Константинополь розумівся як Новий або Другий Рим — столиця світової імперії, відкривалася можливість сприйняття Москви як Третього Рима. Але Константинополь був також і Новим Єрусалимом — святим теократичним центром. Обидві ідеї — релігійна й політична — згодом знаходять утілення в ідеологічній доктрині «Москва — Третій Рим» («а четвертому не бути»), що була сформульована у відомому посланні псковського старця-ченця Філофея Василеві III в 1523 р.

У 1498 р. відбулося вінчання на велике московське князівство Дмитра Івановича, онука великого князя московського Івана III, який урочисто коронував Дмитра вінцем і бармами — знаками великокнязівської гідності. У тексті Чину поставлення Дмитра коронаційний вінець згадується як «царська шапка», прислана грецьким імператором Константином Мономахом (1042-1055) [19, с. 32-38]. Цей твір увійшов до літописного зводу 1518, а потім, у розширеній редакції, до зводу 1520 р. і в московські хронографічні списки. Тоді ж з'являється спеціальний трактат — Послання Спиридона-Сави, що пояснює походження великокнязівських регалій. У цих текстах повідомляється, як імператор Константин Мономах, «шукаючи миру й любові» з великим князем київським Володимиром Всеволодовичем (1113-1125), що виступив у похід на Візантію й, порадившись із патріархом і «священним собором», послав до Києва митрополита і єпископів з дарунками. Серед дарів значився і «вінець царський».

У зв'язку із цим не можна не погодитися з думкою, що князь Володимир одержав з Візантії золотий вінець, який до батієвого зруйнування Києва (1240) слугував основною князівською регалією. У пізніші часи після втрати вінця почали складатися легенди про візантійські подарунки Володимирі Всеволодовичу (Мономаху), який підмінив у свідомості російських книжників Володимира Святославича [9, с. 50; 21, р. LXX-LXXXVI].

На ідеологічних засадах Послання створюється центральний політичний документ епохи — Сказання про князів Володимирських, що датується часом князювання Василя III (1505-1533). У ньому генеалогічна історія московської держави пов'язувалася із всесвітньою сакральною, що було спрямовано на зміцнення міжнародного престижу московського великокнязівського дому, його рівності з усіма правлячими родинами Європи [5, с. 9–13, 159–191; 18, с. 189–196].

Незважаючи на очевидні історичні казуси й хронологічні розбіжності, Чин поставлення Дмитра став основою Чину вінчання на царство великого князя Івана IV Васильовича (Грозного) у 1547 р. [20, с. 42–63]. Під час коронування, крім барм і шапки, на Івана IV був покладений і «хрест животворящого древа», причому «покладання» проводилося вже не князями, а митрополитом [3, с. 9–13].

Великі московські князі вважали себе «наслідники» хрестителя Русі. [14, 526]. До його правління зводив початок російського самодержавства Іван Грозний: «Сего православия истинного Росийского царствия самодержавство божиим изволением почен от великого царя Владимирера, просветившаго всю Русскую землю святым крещением» [15, с. 9]. У посланні митрополита Макарія до Вільна в 1555 р. й інструкції російським послам 1554-1556 рр. на випадок обговорення питання про царський титул Івана IV наводиться як аргумент вінчання Володимира Святославича на царство від грецького царя й патріарха та царський вінець, отриманий Володимиром Мономахом від Константина Мономаха. У дипломатичних суперечках з іноземними державцями про царський титул Івана IV московська сторона неодноразово посилалася на вінчання Володимира Святославича й Володимира Мономаха.

Водночас у культурній політиці московського князівського дому немає й натяку на спадкоємність київської традиції. Так, в архітектурному ансамблі Москви, створеному за князювання Івана III, в присвяті храмів, кремлівських веж, написах і літописних згадках про споруди немає спогадів про київські культурні реалії: ні Софійського собору, ні Борисоглібських церков, ні Золотих воріт. Показовим є й антропонімікон московської знаті часів Івана Грозного. Найпопулярнішими є імена правителів московської династії — «Іван» і «Василь», і майже повністю немає специфічно київських імен — «Мстислав», «Володимир», «Гліб», «Олег» та ін. [7, с. 19–23]. Усе це свідчить

про перерваність київської традиції й використання ідеї київської спадщини винятково в політичних цілях.

У XIX-XX ст. у науковій літературі проводилася дискусія щодо походження церемоніальної «Шапки Мономаха». На думку сучасних дослідників, легенди про регалію влади — вінець, подарований руському правителю візантійським імператором, різноманітні за змістом, діапазоном виникнення й адресовані різним історичним персонажам. Останнє комплексне вивчення старовинної реліквії, що зберігається в московській Збройній палаті, в контексті історико-культурного й технологічного дослідження засвідчило, що вона не пов'язана з епохою X-XII ст. Виготовлена пам'ятка у візантійських художньо-стилістичних і технологічних традиціях. Можливий період створення: початок — 60-ті рр. XIII ст. Ймовірно, шапка була придбана під час князювання Івана Калити (1325-1340) в генуезькій колонії в Криму в італійських купців, які мали візантійські раритети. У XV ст. головна інсигнія була доповнена окремими елементами й прикрасами. У такому вигляді «Шапка Мономаха» започаткувала створення декількох інших російських царських шапок [6].

В. Прозоровський справедливо зауважив, що златники Володимира є свідченням того, що на нього були покладені «царські регалії, зовсім не такі, якими представляється так зване Мономахове вбрання. <...> Мономахова шапка була справді російською короною, яка ввійшла в ужиток замість імператорського вінця, покладеного на св. Володимира» [16, с. 156–158].

У зв'язку з вінчанням на царство московських державців була використана Корсунська легенда як свідчення найдавнішого прецеденту посвяти в царі. Духівник Івана IV Андрій (пізніше — митрополит Афанасій) у 1560-1563 рр. склав знамениту Книгу Степенну царського родоводу, що репрезентувала панорамну картину діяльності київських, володимирських, московських князів від Рюрика до Івана Грозного. До неї була внесена й Корсунська легенда. Книга завершила оформлення ідеології царської влади московської централізованої держави, а політичні літературні пам'ятки, які з нею пов'язані, розвивали концепцію легітимності й спадкоємності влади московських царів у контексті римсько-візантійської спадщини. У 1561 р. до Москви була привезена грамота константинопольського патріарха з повідомленням Іванові IV про затвердження його собором у сані царя й дано обґрунтування права вінчання його на царство. При цьому було відзначене споріднення Володимира Мономаха із царицею Анною, сестрою візантійського імператора [5, с. 118–133].

Таким чином, Корсунська легенда, яка оповідає про хрещення князя Володимира і його одруження з порфірородною нареченою, в епоху становлення Московського царства слугувала обґрунтуванням права великих князів на царський титул. Імператорські інсигнії хрестителя Русі стали культурно-історичним прецедентом, на основі

якого відбулося формування доктрини московського самодержавства, а також ідеологеми «Москва — Третій Рим».

Перспективи подальшого дослідження пов'язані з поглибленим вивченням історії «Шапки Мономаха» і зв'язку цього артефакту з коронаційними регаліями Володимира Великого.

Список літератури

1. Ариньон Ж.-П. Дипломатичні зв'язки між Візантією та Руссю з 860 по 1043 рр. / Ж.-П. Ариньон // Хроніка-2000. — 1995. — Вип. 2-3.
2. Барсов Н. И. Обручение / Н. И. Барсов // Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. Л. Ефрон. — СПб., 1897. — Т. 21а (42).
3. Георгиевский Г. П. Коронавание русских государей / Г. П. Георгиевский — М., 1896.
4. Дворник Френсис. Слов'яни в європейській історії та цивілізації / Фр. Дворник — К., 2005.
5. Дмитриева Р. П. Сказание о князьях владимирских / Р. П. Дмитриева — М.; Л., 1955.
6. Жилина Н. В. «Шапка Мономаха». Историко-культурное и технологическое исследование / Н. В. Жилина. — М., 2001.
7. Кінан Едвард. Російські історичні міфи / Ед. Кінан. — К., 2001.
8. Комнина Анна. Алексиада / А. Комнина. — М., 1963.
9. Лазарев В. Групповой портрет семейства Ярослава // Лазарев В. Русская средневековая живопись. — М., 1970.
10. Липшиц Е. Э. Законодательство и юриспруденция в Византии в IX-XI вв. / Е. Э. Лившиц. — М., 1981.
11. Лихачев Д. С. Исторический и политический кругозор автора «Слово о полку Игореве» / Д. С. Лихачев // Слово о полку Игореве. Сборник исследований и статей / под ред. В. П. Адриановой-Перетц. — М.; Л., 1950.
12. Никитенко Н. М. Софии Киевской 1000 лет / Н. М. Никитенко . — К., 2011.
13. Поппэ А. В. Земная гибель и небесное торжество Бориса и Глеба / А. В. Поппэ // ТОДРЛ. — СПб., 2003. — Т. LIV.
14. Послание великого князя Василия Васильевича константинопольскому патриарху Митрофану <...>: Памятники древнерусского канонического права // РИБ. — СПб., 1880. — Т. 6. — Ч. 1. (памятники XI-XV вв.).
15. Послания Ивана Грозного. — М.; Л., 1951.
16. Прозоровский В. Д. По вопросу о регалиях, приписываемых Владимиру Мономаху / В. Д. Прозоровский // Труды III Археологического съезда в России. — К., 1878. — Т. 2.
17. Свердлов М. Б. Домонгольская Русь / М. Б. Свердлов. — СПб., 2003.
18. Сеницына Н. В. О происхождении понятия «шапка Мономаха» / Н. В. Сеницына // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1987. — М., 1989.
19. Чин поставления на великое княжество князя Дмитрия Иоанновича, внука великого князя Иоанна III Васильевича: Барсов Е. В. Древнерусские памятники священного венчания царей на царство // ЧОИДР. — М., 1883. — Кн. 1.
20. Чин священного венчания на царство первого русского царя Иоанна Васильевича IV: Барсов Е. В. Древнерусские памятники священного венчания царей на царство // ЧОИДР. — М., 1883. — Кн. 1.
21. Regel W. Analecta Byzantino-russia / W. Regel. — Petropoli, 1891.